

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΧΡΟΝΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Θεόδωρος Παπαδόπουλος

Department of Social and Policy Sciences, University of Bath

Αντώνης Ρουμπάκης

Department of Politics and Economic, University of Helsinki

1. Εισαγωγή

Από τις αρχές του 2010 υπήρξε αρκετό ενδιαφέρον για το ελληνικό δημοσιονομικό χρέος και έλλειμμα. Κατά τη διάρκεια της συγγραφής αυτού του κειμένου η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ βρισκόταν υπό εκτεταμένη πίεση για την υιοθέτηση μέτρων λιτότητας που δεν είχαν ακόμα αποσαφηνιστεί. Ενώ το δημόσιο έλλειμμα και χρέος είχε προσελκύσει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον τόσο εγχώρια όσο και διεθνώς, ελάχιστο ενδιαφέρον υπήρξε για τη σημαντική αύξηση του ιδιωτικού χρέους στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Αυτή η αύξηση είναι εξαιρετικά σημαντική, δεδομένου του ρόλου που παίζει η οικογένεια ως πάροχος κοινωνικής ασφάλισης και ως οικονομικός δρων στην κοινωνική και πολιτικοοικονομική δομή της Ελλάδας.

Η οικογένεια έπαιξε παραδοσιακά έναν διπλό ρόλο στις αναπαραγωγικές διαδικασίες της ελληνικής κοινωνίας. Ήταν ο κύριος χορηγός φροντίδας και προστασίας προς στα μέλη της και βασικός θεσμός αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Η κοινωνική συνοχή της μεταπολεμικής και ιδιαίτερα της μεταπολιτευτικής περιόδου βασίστηκε σε αυτό τον διττό ρόλο, καθώς η οικογένεια αναδείχθηκε εκ των πραγμάτων σε κύριο θεσμό κοινωνικής αναπαραγωγής

εν μέσω ενός κατακερματισμένου και άνισου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, ενός πελατειακού πολιτικού καθεστώτος βασισμένου σε ισχνές συμμαχίες κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων και μιας κρατικοδίαιτης οικονομίας που συντηρούσε –και σε μεγάλο βαθμό συνεχίζει να συντηρεί– μια αγορά της οποίας οι κύριοι τομείς είναι ολιγοπωλιακά ελεγχόμενοι (Featherstone 2008, Guillen & Petmesidou 2008, Venieris 1996). Η περίπτωση της Ελλάδας δεν είναι μοναδική στην ιδιαιτερότητά της, αλλά αποτελεί υποπερίπτωση ενός τύπου πολιτικής οικονομίας που χαρακτηρίζουμε με τον όρο *οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός* (familistic welfare capitalism). Είναι ένα κοινωνικό και πολιτικοοικονομικό μόρφωμα που συναντάται και σε άλλες νότιες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και διεθνώς, σε χώρες της ημπεριφέρειας, όπως στη Λατινική Αμερική και τη Νότια Ασία (Haggard & Kaufman 2008). Σε αυτό το πλαίσιο, το άρθρο επιχειρεί την αποσαφήνιση της κρίσης αναπαραγωγής που αντιμετωπίζει η συγκεκριμένη εκδοχή του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα.

Το παρόν κείμενο δομείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η σύγχρονη βιβλιογραφία των «προνοιακών καθεστώτων» (welfare regime theories), η θέση του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού στις σχετικές τυπολογίες καθώς και οι μελέτες που αναφέρονται στην ελληνική περίπτωση. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι τάσεις επανεμπορευματοποίησης (re-commodification) που χαρακτηρίζουν τις αλλαγές σε τρεις τομείς της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα – συνταξιοδοτικά δικαιώματα, διακυβέρνηση αποθεματικών των ταμείων κοινωνικής ασφάλισης και δικαιώματα σε σχέση με την αγορά εργασίας. Στο τρίτο μέρος αναλύονται πρόσφατα εμπειρικά στοιχεία της οικονομικής κατάστασης των ελληνικών νοικοκυριών. Το άρθρο ολοκληρώνεται με τη συζήτηση των αρνητικότερων επιπτώσεων της επανεμπορευματοποίησης όσον αφορά στις δυνατότητες συγκέντρωσης και κινητοποίησης πόρων από τις οικογένειες και της συνακόλουθης κρίσης αναπαραγωγής του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα.

2. Η αποεμπορευματοποίηση και τα νοτιοευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών συγγραφείς συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής πρότειναν διαφορετικούς ιδεότυπους για να εξηγήσουν τις ομοιότητες αλλά και τις διαφορές μεταξύ κρατών ως προς στην ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών και του ρόλου τους στην κοινωνική αναπαραγωγή. Η πρόσφατη ελληνική μετάφραση της κλασικής μελέτης του Esping-Andersen (1990) εισή-

γαγε στην ελληνική βιβλιογραφία την τυπολογία των «προνοιακών καθεστώτων» (welfare regimes) και όρους όπως προνοιακός καπιταλισμός (welfare capitalism) και αποεμπορευματοποίηση (decommodification).

Πιο συγκεκριμένα, ο όρος «προνοιακά καθεστώτα» αναφέρεται σε τρόπους διακυβέρνησης που θεσμοθετούν τους ρόλους του κράτους, της αγοράς και της οικογένειας στην παραγωγή, αναδιανομή και κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών πρόνοιας και φροντίδας. Είναι κατ' ουσίαν οι θεσμοί και μέθοδοι διακυβέρνησης που «δομούν τις σχέσεις εξουσίας» (Korpi 2001: 9), δηλαδή τους προσωρινούς συσχετισμούς κοινωνικών δυνάμεων μέσα σε ένα καπιταλιστικό προνοιακό σύστημα. Το προνοιακό καθεστώς ρυθμίζει το περιεχόμενο των δημόσιων πολιτικών (public policies) και κατ' επέκταση το «μίγμα» κράτους, οικογένειας και αγοράς (welfare mix) στο προνοιακό σύστημα, το σύνολο δηλαδή των προγραμμάτων που αφορούν σε αναδιανεμητικές πολιτικές (π.χ. συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, οικογενειακά επιδόματα, φοροαπαλλαγές κ.λπ.). Η σχέση μεταξύ προνοιακού συστήματος και καθεστώτος είναι αναδραστική και αλληλοϋποστηρικτική. Όπως γράφει και ο Taylor-Gooby (1996: 200), προνοιακά καθεστώτα είναι οι «συγκεκριμένοι συνδυασμοί κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών διευθετήσεων που αναπαράγουν ένα συγκεκριμένο προνοιακό σύστημα», ενώ, ταυτόχρονα, η «λογική» ενός προνοιακού καθεστώτος αναπαράγεται καθόσον οι βασικοί θεσμοί –κράτος, οικογένεια, αγορά– συνεχίζουν να εκπληρώνουν τους ρόλους τους μέσω του προνοιακού συστήματος.

Στη μελέτη του ο Esping-Andersen προσδιόρισε τρία προνοιακά καθεστώτα –κατ' ουσίαν τρεις ιδεότυπους– που ονόμασε «κόσμους προνοιακού καπιταλισμού» (worlds of welfare capitalism): τον «καθολικό-σοσιαλδημοκρατικό», τον «κορπορατιστικό-συντηρητικό» και τον «υπολειμματικό-φιλελεύθερο». Χρησιμοποιώντας σύνθετους δείκτες και εμπειρικά στοιχεία ο Esping-Andersen κατέταξε τα εθνικά κράτη πρόνοιας στους τρεις τύπους με βάση το βαθμό «αποεμπορευματοποίησης» (decommodification) και «διαστρωμάτωσης» (stratification) που αναπαράγουν τα αντίστοιχα προνοιακά τους συστήματα. Η έννοια της αποεμπορευματοποίησης μετράει τη δυνατότητα των πολιτών να διαμορφώσουν το βιοτικό τους επίπεδο ανεξάρτητα από τις δυνάμεις της αγοράς, ενώ η διαστρωμάτωση αφορά στο κατά πόσο οι επαγγελματικές και ταξικές διαφορές στην αγορά εργασίας αναπαράγονται από τους προνοιακούς θεσμούς.

Η εργασία του Esping-Andersen δέχτηκε αρκετές κριτικές για τη μεθοδολογία της (Fawcett & Papadopoulos 1997, Allen & Scruggs 2004), για το περιεχόμενο του όρου αποεμπορευματοποίηση (Papadopoulos 2005), για την αναλυτική της ανεπάρκεια στην κατανόηση των διαφορών με βάση το φύλο (Lewis 1992, 1997). Κυρίως όμως η πλειοψηφία των κριτικών εστίασε στην ορθότητα κατάταξης κρατών πρόνοιας και την κατασκευή εναλλακτικών ιδεότυπων (Castles 1993,

Bonoli 1997, Arts & Gelissen 2002, Korpi & Palme 2003). Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί σε αυτές που αναφέρονται στην ανάγκη εννοιολογικής οριοθέτησης ενός ξεχωριστού προνοιακού κόσμου για τα κράτη της Νότιας Ευρώπης.

2.1. Τα νοτιοευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας και οι τυπολογίες προνοιακών καθεστώτων

Σχηματικά μπορούμε να εντοπίσουμε δύο προσεγγίσεις που προσπαθούν να κατανοήσουν την ανάπτυξη των νοτιοευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας. Η πρώτη ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τον Esping-Andersen (1990), που κατατάσσει την Ιταλία, και κατ'έφευξη τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, στον «κορπορατιστικό-συντηρητικό» προνοιακό κόσμο. Συγγραφείς που ενστερνίζονται αυτή την κατηγοριοποίηση υποστηρίζουν ότι τα συστήματα σε αυτές τις χώρες είτε βρίσκονται σε «βρεφική ηλικία» (Katrougalos 1996: 40), είτε αποτελούν μια «ελλιπή εκδοχή των κορπορατιστικών μοντέλων» (Abrahamson 1999). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, αποτελεί θέμα χρόνου για τα «ατελώς ανεπτυγμένα» προνοιακά συστήματα να φτάσουν, σε επίπεδο κοινωνικών δαπανών, τα «συγγενικά» τους κράτη πρόνοιας (Castles 1993, Gough 1996, Katrougalos & Lazarides 2003).

Η προσέγγιση αυτή είναι κατά τη γνώμη μας μεθοδολογικά προβληματική. Η τυπολογία του Esping-Andersen (1990) απάντησε στα σημαντικά προβλήματα των «εξελικτικών» τυπολογιών κρατών πρόνοιας (βλ. Titmuss 1974). Στο έργο του οι προνοιακοί «κόσμοι» που προσδιορίζει είναι ξεχωριστοί. Η τυπολογία του είναι ουσιαστικά μια «φωτογραφία» διαφορετικών καθεστώτων σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, με γνώμονα τα εγγενή χαρακτηριστικά τους και όχι σημεία μιας εξελικτικής γραμμικής πορείας τους προς ένα ιδεατό πρότυπο. Μεθοδολογικά, η ένταξη των νοτιοευρωπαϊκών χωρών ως ελλειπών εκδοχών του «κορπορατιστικού-συντηρητικού» προνοιακού «κόσμου» αναπαράγει μία γραμμική αντίληψη της εξέλιξης προνοιακών συστημάτων μέσα σε αυτό τον τύπο και καταλήγει σε ένα εννοιολογικό παράδοξο. Ενώ όλες οι άλλες χώρες εντάσσονται στην τυπολογία με βάση τα εγγενή χαρακτηριστικά τους στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης εντάσσονται στην τυπολογία στη βάση της «προσομοίωσης» τους με τον «κορπορατιστικό-συντηρητικό» ιδεότυπο προς τον οποίο, θεωρητικά, τείνουν. Ουσιαστικά, τα προβλήματα της «εξελικτικής» τυπολογικής προσέγγισης επανέρχονται από την «πίσω πόρτα», ως γραμμική εξέλιξη μέσα στους ιδεότυπους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάποια στοιχεία «κορπορατιστικού-συντηρητικού» χαρακτήρα υπάρχουν σε αυτά τα συστήματα, συνυπάρχοντας όμως με άλλα, σε βαθμό που κάθε γενίκευση στο πλαίσιο που αναφέραμε να γίνεται προβληματική.

Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι τυχαίο ότι αναπτύχθηκε μία δεύτερη προσέγγιση, που ανέδειξε τις διαφορετικές πολιτικές φροντίδας στα νοτιοευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας και υποστήριξε την ανάγκη για την ανάδειξη ενός τέταρτου, «νοτιοευρωπαϊκού», προνοιακού κόσμου, που περιλαμβάνει την Ιταλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα (Leibfried 1992, Ferrera 1996). Ιδιαίτερα ο Ferrera έθεσε ως παράγοντες αυτού του προνοιακού καπιταλισμού τους πολιτικούς θεσμούς, όπως η ύπαρξη ενός «αδύναμου κράτους» (soft state), που δεν ανέπτυξε έναν ορθολογικό γραφειοκρατικό μηχανισμό πριν την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων ως εκφραστών κατακερματισμένων κοινωνικών συμφερόντων, η αδυναμία της «κοινωνίας των πολιτών» αλλά και η έντονη αντιπαλότητα μεταξύ αριστερών και δεξιών πολιτικών κομμάτων. Επιπλέον, ο Ferrera υποστήριξε ότι ο ρόλος της Καθολικής Εκκλησίας, της οικογένειας, των δικτατορικών καθεστώτων καθώς και η παρατεταμένη πολιτική αστάθεια επηρέασαν τους οικονομικούς θεσμούς των νοτιοευρωπαϊκών κρατών.

Τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των προνοιακών συστημάτων είναι τα κατατημημένα ασφαλιστικά προγράμματα (π.χ. συντάξεις) που παρέχουν διαφορετικά ποσοστά αναπλήρωσης του εισοδήματος ανάλογα τον επαγγελματικό κλάδο. Η ύπαρξη «άτυπων μορφών εργασίας» δημιουργεί ανισότητες στην κοινωνική φροντίδα, καθώς οι ανασφάλιστοι λαμβάνουν πενιχρή οικονομική βοήθεια και δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν ασφαλιστικά δικαιώματα. Παράλληλα, η ύπαρξη πελατειακών σχέσεων μεταξύ κομμάτων, υποψηφίων και ψηφοφόρων δημιουργεί έναν «ευνοιοκρατικό» μηχανισμό που εξυπηρετεί τα συμφέροντα συγκεκριμένων επαγγελματικών και εκλογικών ομάδων και αναπαράγει έναν επιλεκτικό μηχανισμό αντιμετώπισης αναγκών και παροχής φροντίδας.

Από την άλλη μεριά, τα νοτιοευρωπαϊκά κράτη προσφέρουν καθολική πρόσβαση σε υγειονομική περίθαλψη, χωρίς όμως να περιορίζουν το ρόλο του ιδιωτικού τομέα. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα, ο ρόλος των ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας παραμένει ισχυρός και συνελικουρείται από τη διάθεση του κράτους να καλύψει το κόστος ιδιωτικής περίθαλψης στους δημοσίους υπαλλήλους. Παράλληλα, η ανεπαρκής ανάπτυξη του κρατικού τομέα υγείας δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες και τα επίπεδα υπηρεσιών που προσφέρει ο ιδιωτικός τομέας, με αποτέλεσμα ένα σημαντικό κομμάτι από τις μεσαίες τάξεις να επιλέγει ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας.

Ο Ferrera προσέφερε σημαντικό έργο ως προς την κατανόηση των κοινών αιτιών και χαρακτηριστικών των νοτιοευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας. Όμως –όπως άλλωστε και ο Esping-Andersen– δεν έδωσε έμφαση ούτε στη σχέση μεταξύ του καθεστώτος πρόνοιας και του καθεστώτος παραγωγής (production regime) και κεφαλαιακής συσσώρευσης (Jessor 2002), αλλά ούτε και στις σχέσεις μεταξύ των

«προνοιακών κόσμων» όπως διαμορφώνονται στις διαδικασίες ενσωμάτωσής τους σε υπερεθνικές ενότητες όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση ή και διεθνώς.

Ιστορικά, τα νοτιοευρωπαϊκά κράτη υστερούσαν σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες στην ανάπτυξη βιομηχανικών επιχειρήσεων (με εξαίρεση τον ιταλικό και ισπανικό Βορρά), και οι κινητήριες επιχειρηματικές δραστηριότητες χαρακτηρίζονταν από την ανάπτυξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων και την έλλειψη ενός μακροπρόθεσμου βιομηχανικού σχεδιασμού από τους εργοδότες που θα μπορούσε να θέσει τις βάσεις για βιομηχανική ανάπτυξη (Papadantonakis 1985). Ταυτόχρονα, η όποια ανταγωνιστικότητα σε αυτές τις χώρες βασιζόταν κυρίως στο χαμηλό κόστος εργασίας, που πολιτικά μεταφραζόταν σε μια διαρκή προσπάθεια ελαχιστοποίησης των ευθυνών για την κοινωνική αναπαραγωγή από κράτος και εργοδότες (Papadopoulos 2006).

Όμως πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά δεν ήταν απλώς ενδογενή προβλήματα αναπτυξιακής «καθυστέρησης» αυτών των χωρών, αλλά αποτελέσματα του τρόπου με τον οποίο οι πολιτικές τους οικονομίες ενσωματώθηκαν στην παγκόσμια οικονομία και στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Δηλαδή ως ημιπεριφερειακές οικονομίες (Marinakou 1997) των οποίων η ανάπτυξη ήταν εξωτερικά εξαρτημένου χαρακτήρα και εσωτερικά κοινωνικά άνιση (Φωτόπουλος 1986). Το αποτέλεσμα ήταν η αδυναμία δημιουργίας ενός καθολικού συστήματος κοινωνικής προστασίας και η συνακόλουθη αναπαραγωγή κατατημένων και υπολειμματικών προγραμμάτων πρόνοιας και κοινωνικών πολιτικών (Petmesidou & Mossialos 2006).

Στον ευρωπαϊκό Νότο το κράτος σε μεγάλο βαθμό «κλείδωσε» την ευθύνη για τη φροντίδα και κοινωνική προστασία στην οικογένεια, ελαχιστοποιώντας για τις επιχειρήσεις το πολιτικοοικονομικό κόστος αναπαραγωγής του συγκεκριμένου τύπου προνοιακού καπιταλισμού. Θεσμικοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι οι εργοδότες προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν το παραγωγικό τους κόστος μεταφέροντας το κόστος «εις βάρος των εργαζομένων [και κατ' επέκταση των οικογενειών τους], του περιβάλλοντος και της κοινότητας συνολικά» (Swaney & Evers 1989: 10, επίσης Kapp 1950, Polanyi 2001), πολιτική η οποία έχει θεσμοθετηθεί στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Rangone & Solari 2009). Άρα δεν ήταν –όπως καμιά φορά υποστηρίζεται– η έλλειψη κράτους πρόνοιας σε αυτές τις χώρες που οδήγησε την οικογένεια να αναλάβει το ρόλο του κύριου φορέα φροντίδας και προστασίας των μελών της, αλλά η συγκεκριμένη πολιτική οικονομία, που ενσωμάτωσε στη λογική της το ρόλο που έπαιζε παραδοσιακά η οικογένεια σε αυτές τις κοινωνίες.

Επιπλέον, ο παραδοσιακός ρόλος της οικογένειας ήταν να προστατεύει τα μέλη της από τους κοινωνικούς κινδύνους (social risks) και να απορροφά τους κραδασμούς από κοινωνικές κρίσεις (βλ. Karamessini 2007: 2). Υποστηρίζουμε ότι δεν

ήταν πρωταρχικά η ελλιπής ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας που τοποθέτησε την οικογένεια ως τον κύριο φορέα παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά οι ιδιαίτερες της συγκεκριμένης πολιτικής οικονομίας, που ενσωμάτωσε στη λογική της το ρόλο που παραδοσιακά είχε αναλάβει η οικογένεια σε αυτές τις κοινωνίες.

2.2. Το «οικογενειοκρατικό μοντέλο πρόνοιας»: η ελληνική περίπτωση

Στον ευρωπαϊκό Νότο η οικογένεια αποτελεί τον κύριο φορέα αποεμπορευματοποίησης όταν τα μέλη της βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας ή δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους για να διατηρήσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος της οικογένειας στο οικογενειοκρατικό μοντέλο πρόνοιας δεν περιορίζεται μόνο στα μέλη του νοικοκυριού, αλλά πρέπει να νοηθεί ως «ένας μηχανισμός που εμπεριέχει ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικών επαφών για τη συνάθροιση και ανακατανομή πόρων», θέτοντας ουσιαστικά ως κύρια λογική ανακατανομής την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της (Allen et al. 2004: 112-116). Συνεπώς, η μελέτη του οικογενειοκρατικού μοντέλου πρόνοιας οφείλει να εμβαθύνει στις πρακτικές φροντίδας και στήριξης των μελών της, αλλά παράλληλα και να κατανοήσει τις αλλαγές στις στρατηγικές συλλογής και κινητοποίησης των πόρων που επιτρέπουν στην οικογένεια να αναπαράγει τον συγκεκριμένο τύπο προνοιακού καπιταλισμού.

Το επιχείρημά μας σε αυτό το άρθρο διατηρεί τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας ως κύριου χορηγού φροντίδας και προστασίας, αλλά προσθέτει μία ακόμη σημαντική διάσταση στο ρόλο της οικογένειας, δηλαδή το ρόλο της ως βασικού θεσμού αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Αυτός ο διττός ρόλος είναι άμεσα συνδεδεμένος με τη δυνατότητα της οικογένειας να συγκεντρώνει και να κινητοποιεί πόρους ως:

- ιδιοκτήτης ακίνητης και κινητής περιουσίας
- εργοδότης
- μονάδα του συντεχνιακού-πελατειακού συστήματος και, τέλος,
- φορέας και διεκδικητής δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης (μέσω των μελών που παραδοσιακά μπορούσαν να τα κατοχυρώσουν στην αγορά εργασίας).

Οι πόροι που συγκεντρώνει μπορεί να είναι χρήματα (π.χ. ενοίκια, μισθώσεις, επιδοτήσεις) αλλά και καταναλωτικά προϊόντα (π.χ. είδη τροφίμων). Εκτός όμως από τα χρήματα ή τους πόρους σε είδος, κεντρικό ρόλο στο οικογενειοκρατικό μοντέλο κατέχει η μεταβίβαση ακίνητης περιουσίας και ιδιαίτερα της «πατρικής» κατοικίας (patrimony) (Allen et al. 2004). Αυτή αποτελεί μια μορφή ανακατανομής πόρων μεταξύ των μελών της οικογένειας, αλλά ταυτόχρονα και

τον τόπο διαμονής όπου η οικογένεια παρέχει υπηρεσίες φροντίδας, φιλοξενίας και στήριξης στα μέλη της (π.χ. άγαμα παιδιά, ηλικιωμένους γονείς) όταν την έχουν ανάγκη και επιλεκτικά (Poggio 2008, Kohli & Albertini 2008).

Παράλληλα, η ανάπτυξη μικρών και μεσαίων οικογενειακών επιχειρήσεων στους τομείς παραγωγής και υπηρεσιών αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι της ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Εδώ η οικογένεια μπορεί και λειτουργεί ως εργοδότης, καθώς δίνει τη δυνατότητα στα μέλη της να απασχολούνται είτε σε μόνιμη είτε σε προσωρινή βάση σε περιόδους ανεργίας. Τα μέλη της οικογένειας μπορεί να συμμετέχουν στην οικογενειακή επιχείρηση ακόμα και ως δεύτερη συμπληρωματική απασχόληση, και ως επί το πλείστον αυτή η μορφή εργασίας παραμένει ανασφάλιστη.

Παράλληλα, η οικογένεια αποτελεί σημαντικό κομμάτι του συντεχνιακού και πελατειακού συστήματος, που δημιουργεί και διατηρεί δίκτυα επαφών με πολιτικούς, κοινωνικούς και δημόσιους φορείς για την ευνοϊκή εξυπηρέτηση των μελών της. Με αυτό τον τρόπο η οικογένεια έχει πρόσβαση σε πληροφορίες και πόρους που επιτρέπουν στα μέλη της να απολαμβάνουν μια ευνοϊκότερη αντιμετώπιση στην καθημερινή και επαγγελματική ζωή τους. Τέλος, η οικογένεια μπορεί μέσω των μελών της που συμμετέχουν σε μόνιμες θέσεις εργασίας (π.χ. δημόσιο) να εξασφαλίζει χρηματική στήριξη αλλά και πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και επιδόματα (ιατρική κάλυψη παιδιών).

ΟΙ ΔΥΟ ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ

Σχηματικά διακρίνουμε δύο περιόδους αναπαραγωγής του οικογενειοκρατικού μοντέλου στη μεταπολεμική περίοδο: στην πρώτη φάση η οικογένεια ήταν ο κύριος φορέας αναδιανομής πόρων, τους οποίους εξασφάλιζε από τις πελατειακές της σχέσεις με κρατικούς φορείς και εκπροσώπους πολιτικών κομμάτων. Η επέκταση αυτών των «ευνοϊκών-χαριστικών» πολιτικών εξαρτιόταν από την ισχύ κάθε οικογένειας να διαπραγματευτεί και να αξιοποιήσει τα συντεχνιακά της μέσα για να επωφεληθεί από την αναδιανομή των κρατικών πόρων ή την ανοχή του κράτους σε παράνομες δραστηριότητες (Petmesidou 1996). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η ανοχή του κράτους σε αυθαίρετες κτήσεις, στην καταπάτηση δημόσιας γης, στην ανασφάλιστη εργασία, όλα απόλυτα συμβατά με τους όρους αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας και τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας σε αυτήν. Οι πρακτικές αυτές επέτρεψαν τη δημιουργία μιας διευρυμένης μεσαίας τάξης και έδωσαν τη δυνατότητα στις ελληνικές οικογένειες να αυξήσουν τους πόρους τους και να παρέχουν μια σειρά από έμμεσες επιδοτήσεις στα μέλη τους σε εισόδημα, προϊόντα ή μορφή κεφαλαίου (π.χ. για αγορά/κτήση πρώτης κατοικίας, στήσιμο επιχείρησης κ.λπ.).

Αυτή η περίοδος «μεγιστοποίησης των οικογενειακών πόρων» εισήλθε ουσιαστικά σε ένα μεταβατικό στάδιο κατά τη διάρκεια του «εκσυγχρονισμού» στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η εισαγωγή κανόνων της αγοράς και η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση κλείδωσαν τις οικονομικές πολιτικές σε ένα πλαίσιο όπου ο δημόσιος δανεισμός και, συνεπώς, η διανομή κρατικών πόρων περιορίστηκαν αισθητά. Η εναλλακτική που προσφέρθηκε ήταν ουσιαστικά η μετατροπή των ελληνικών οικογενειών από μικροεπιχειρηματίες σε μετόχους, με αποκορύφωμα την περίοδο 1999-2003, όπου οι οικογένειες επένδυσαν ένα σημαντικό μέρος των χρηματικών πόρων τους στο χρηματιστήριο. Οι απώλειες των αποταμιεύσεων αλλά και ο υπερδανεισμός των νοικοκυριών προκειμένου να επενδύσουν τα χρήματά τους σε μετοχές αποτέλεσαν σημαντικό δομικό πλήγμα στη δυνατότητά τους μελλοντικά να κινητοποιούν πόρους και να προστατεύουν τα μέλη τους σε περίπτωση ανάγκης. Ταυτόχρονα, η παγίωση της κρατικής κοινωνικοοικονομικής πολιτικής των «ισχρών παροχών» που θεσμοθέτησαν οι πρόσφατες κυβερνήσεις περιορίσαν αισθητά –αλλά όχι πλήρως– τη δυνατότητα των οικογενειών να βρουν πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους.

Την πρώτη περίοδο αναπαραγωγής του οικογενειοκρατικού μοντέλου ο ρόλος της οικογένειας ήταν απολύτως συμβατός με τη «λογική» αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας, και μέχρι πρόσφατα οποιαδήποτε κρίση μέσα στο ελληνικό προνοιακό σύστημα έδειχνε να μπορεί να απορροφηθεί από την οικογένεια. Μάλιστα κάποιοι συγγραφείς συνεχίζουν να τοποθετούν την οικογένεια ως βασικό μοχλό απορρόφησης κοινωνικών κινδύνων (social risks) σε χώρες με οικογενειοκρατικά προνοιακά μοντέλα και θεωρούν ότι στις νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες ο ρόλος της οικογένειας ενδυναμώνεται. Σύμφωνα με τον Gonzalez (2002: 173), στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες «οι ευέλικτες αγορές εργασίας, η αύξηση του αριθμού προσωρινών θέσεων εργασίας που οι ανειδίκευτοι καταλαμβάνουν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και η αντικατάσταση μόνιμων θέσεων εργασίας με προσωρινές ενδυναμώνουν ακόμα περισσότερο τον περιεκτικό ρόλο της οικογένειας» (η υπογράμμιση δική μας).

Όντως οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις και οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που χαρακτηρίζονται από σαφείς τάσεις επανεμπορευματοποίησης μέσα και έξω από τις αγορές εργασίας (Papadopoulos 2005) θέτουν ακόμα περισσότερες προκλήσεις για την οικογένεια και τον περιεκτικό ρόλο της στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Όμως εμείς υποστηρίζουμε ότι, τουλάχιστον για την ελληνική περίπτωση, οι αλλαγές αυτές περιορίζουν δραματικά τη δυνατότητα της οικογένειας να κινητοποιήσει και να συγκεντρώσει πόρους. Ουσιαστικά, αυτές οι αλλαγές, αντί να ενδυναμώνουν το ρόλο της οικογένειας, τον υπονομεύουν ακόμα παραπάνω, θέτοντας υπό βαθιά κρίση τον συγκεκριμένο τύπο οικογενειοκρατικού καπιταλισμού.

3. Αλλαγές στην ελληνική κοινωνική πολιτική και οι τάσεις προς επανεμπορευματοποίηση

Στο δεύτερο μέρος του κειμένου αναλύουμε τις τάσεις προς επανεμπορευματοποίηση σε τρεις τομείς κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: τις συντάξεις, τη διακυβέρνηση των αποθεματικών των ταμείων και τα δικαιώματα που σχετίζονται με τις αγορές εργασίας.

3.1. Συντάξεις

Η σχέση επανεμπορευματοποίησης και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων εξετάζεται στη βάση των αλλαγών στα θεσμικά χαρακτηριστικά του συνταξιοδοτικού συστήματος που επιμηκύνουν την παραμονή των εργαζομένων στην αγορά εργασίας, αλλά και της δυνατότητας του συστήματος πρόνοιας να παρέχει ένα ελάχιστο εισόδημα στους συνταξιούχους, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στην επίσημη αγορά εργασίας (π.χ. αγρότες, γυναίκες, μετανάστες). Αναλυτικά, οι αλλαγές στα θεσμικά χαρακτηριστικά των δημόσιων προγραμμάτων ασφάλισης επικεντρώνονται στην αύξηση των ορίων ηλικίας, στην αλλαγή του τρόπου υπολογισμού των συντάξεων, στην επιβολή «προστίμων» σε περίπτωση πρόωμης συνταξιοδότησης, αλλά και στο δείκτη υπολογισμού των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων.

Το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα θεωρούνταν το τελευταίο νοτιοευρωπαϊκό συνταξιοδοτικό σύστημα που δεν είχε μειώσει το ύψος των κοινωνικών δαπανών και αδυνατούσε να αντιμετωπίσει τις δημογραφικές προκλήσεις που επέφερε η γήρανση του πληθυσμού και ο φτωχός ρυθμός αύξησης γεννήσεων (Ferreira 2005). Παρ' όλες όμως τις πιέσεις, που δημιουργούν πιθανά δημογραφικά προβλήματα από το 2030 και μετά, η αναλογιστική μελέτη της INE-ΓΣΕΕ (Ρομπόλης κ.ά. 2005) για το ταμείο ασφάλισης των μισθωτών και τραπεζικών υπαλλήλων ΙΚΑ-ΕΤΑΜ διαπιστώνει ήδη από το 2005 δύο σημαντικά ευρήματα που αφορούν στην παθογενή αδυναμία του συνταξιοδοτικού συστήματος: πρώτον, τη χαμηλή αναπλήρωση εισοδήματος των συντάξεων γήρατος, καθώς το 64,8% των συνταξιούχων γήρατος λάμβανε σύνταξη κάτω των 500 €, ενώ μόλις το 9% λάμβανε πάνω από 1000 €· δεύτερον, την αδυναμία του συνταξιοδοτικού συστήματος να αξιοποιήσει τα αποθεματικά των ταμείων, καθώς οι επιστροφές των επενδύσεων είναι αρνητικές. Παράλληλα, η μελέτη έθεσε ως σημαντική προτεραιότητα του ασφαλιστικού συστήματος την αύξηση εισφορών από εργαζόμε-

νους και εργοδότες, αλλά ταυτόχρονα κατέδειξε ότι η χρόνια μη καταβολή κρατικών συνεισφορών στα ταμεία θα επιφέρει σημαντικές απώλειες στη δυνατότητα των ταμείων να αποδώσουν τα συνταξιοδοτικά επιδόματα.

Ενώ λοιπόν η μελέτη της ΙΝΕ-ΓΣΕΕ είχε ήδη καταγράψει μια σειρά από τις «πραγματικές» προκλήσεις του ελληνικού συνταξιοδοτικού συστήματος, η κυβέρνηση προτίμησε να τονίσει την ανάγκη διοικητικής μεταρρύθμισης των ταμείων (Πετραλιά 2007). Οι σημαντικότερες αλλαγές που επέφερε το συνταξιοδοτικό σύστημα αναφέρονται στον τρόπο υπολογισμού των συντάξεων και την αύξηση των ορίων ηλικίας, στην επιβολή ποινής 6% για κάθε έτος πρόωρης συνταξιοδότησης καθώς και στην αισθητή μείωση του πολυκερματισμού των ελληνικών ασφαλιστικών (5), επικουρικών (6) και βοηθητικών (2) ταμείων και στη θεσμοθέτηση ενός «ταμείου αλληλεγγύης».

Όμως η πολιτική ώθηση της τάσης επανεμπορευματοποίησης επιταχύνθηκε με τη δημοσιονομική κρίση του 2009. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αποδέχθηκε ως προϋπόθεση του πακέτου σωτηρίας από την ΕΕ και το ΔΝΤ να υιοθετήσει περισσότερα μέτρα λιτότητας και περικοπής συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Το συνταξιοδοτικό εισόδημα περικόπτεται καθολικά, και τα χρόνια που χρειάζονται πλέον για τη στοιχειοθέτηση «πλήρους σύνταξης» ανέρχονται σε 40 (από 35), συνυπολογιζομένων όλων των χρόνων εργασιακού βίου. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις χαρακτηρίζονται από βαθιά κοινωνική ανισότητα (Ματσαγγάνης 2010, Μέγας 2010α, 2010β) και αποδυναμώνουν οποιονδήποτε αναδιανεμητικό χαρακτήρα στο συνταξιοδοτικό σύστημα, ενώ ταυτόχρονα καθλώνουν δραματικά τα ποσοστά αναπλήρωσης. Ενώ λοιπόν η οικογένεια καλείται και πάλι να παίξει σημαντικό ρόλο, οι απολαβές των μελών της που μπόρεσαν να στοιχειοθετήσουν συνταξιοδοτικά δικαιώματα μειώνονται αισθητά.

3.2. Το «ταμείο αλληλεγγύης» και οι αλλαγές στη διακυβέρνηση των ταμείων

Παράλληλα όμως, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας πέρασε το 2008 και μια τροποποίηση που προϋποθέτει τη δημιουργία ενός καινούργιου «ταμείου αλληλεγγύης» για τους χαμηλοσυνταξιούχους το 2019. Το «ταμείο αλληλεγγύης» θα αντλήσει πόρους από 10% των ιδιωτικοποιήσεων των κρατικών επιχειρήσεων και περιουσιών, 10% από τις περιουσίες των ταμείων και 4% των εσόδων του ΦΠΑ. Παράλληλα, η μεταρρύθμιση του 2008 προσπάθησε να συγκεντρώσει τα αποθεματικά των ταμείων με τη συνένωση των ασφαλιστικών ταμείων. Με αυτό τον τρόπο τα ασφαλιστικά ταμεία ορισμένων επαγγελματικών ομάδων (π.χ. μηχανολόγων) αναμένεται να καλύψουν τα ελλείμματα και τις κακοδιαχειρίσεις

ταμείων άλλων επαγγελματικών κλάδων, χωρίς να υπάρχουν μελέτες γιατί τα ταμεία αυτά υπήρξαν προβληματικά.

Ουσιαστικά, το κράτος, προκειμένου να μην αυξησει το κόστος των δημοσίων δαπανών αλλά και να ελαχιστοποιήσει το κόστος και τη συμβολή του στη δημόσια κοινωνική προστασία, υφαρπάζει τα χρήματα των ταμείων, καθώς οι δικαιούχοι και οι εκπρόσωποί τους δεν είχαν συναινέσει σε αυτή τη μεταφορά χρημάτων από τα ταμεία στο λογαριασμό του κράτους. Ο ρόλος του κράτους στη διακυβέρνηση των ταμείων παραμένει ένα ιστορικά παθολογικό πρόβλημα για τα ασφαλιστικά ταμεία, καθώς μέχρι και τις αρχές του 1990 τα αποθεματικά κατατίθενταν στην Τράπεζα της Ελλάδος άτοκα. Η παθογένεια αυτή έχει καταγραφεί από σειρά μελετών που καταλογίζουν στις εκάστοτε κυβερνήσεις ότι κατασπαταλούσαν τα αποθεματικά ώστε να καλύψουν λογιστικές ανάγκες (Ρομπόλης κ.ά. 2001). Μάλιστα ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συντεχνιακής διακυβέρνησης των αποθεματικών αποκαλύφθηκε πριν μερικά χρόνια, με τις επενδύσεις των αποθεματικών σε «δομημένα ομόλογα» που επέφεραν σημαντικές απώλειες στα αποθεματικά των ταμείων, αλλά και σημαντικά κέρδη σε ένα συντεχνιακό δίκτυο διαχειριστών ιδιωτικών επενδυτικών κεφαλαίων (*Financial Times* 2007).

Αποτιμώντας τη σημασία των αλλαγών που έχουμε καταγράψει ως τώρα, η μεταρρύθμιση σηματοδοτεί μια σειρά αλλαγών με στόχο τη μείωση του ρόλου των δημοσίων συνταξιοδοτικών επιδομάτων, είτε αυτά αφορούν στα κύρια είτε στα επικουρικά ταμεία. Ταυτόχρονα, ο ιδιωτικός τομέας στην Ελλάδα καλείται να καλύψει το κενό και να δημιουργήσει επενδυτικά προϊόντα απορροφώντας ένα μέρος των συνταξιοδοτικών συνεισφορών. Ανεξάρτητα από το κατά πόσον είναι έτοιμος, ικανός και, σε τελική ανάλυση, αξιόπιστος ο ιδιωτικός τομέας στην Ελλάδα για αυτό το ρόλο, είναι σαφές ότι οι αλλαγές αυτές σηματοδοτούν την εμπορευματοποίηση οικογενειακών πόρων, με αμφίβολη ανταποδοτικότητα.

Επιπλέον, σε αντίθεση με τις προσεγγίσεις περί «συγγένειας», οι αλλαγές στο μοντέλο του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού δεν συμβαδίζουν με τις αλλαγές των κορπορατιστικών μοντέλων, όπου οι εργαζόμενοι διαθέτουν ένα υψηλό εισόδημα για να αποταμεύσουν. Το οικογενειοκρατικό μοντέλο βασίζεται στην εσωτερικοποίηση του κόστους αναπαραγωγής από την οικογένεια, με το ρόλο της αγοράς να παραμένει ουσιαστικός για ένα ποσοστό ελεύθερων επαγγελματιών και οικογενειών με υψηλά εισοδήματα. Αποτέλεσμα των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων είναι ουσιαστικά η επανεμπορευματοποίηση των εργαζομένων όσον αφορά στους όρους και στις συνθήκες συνταξιοδότησης αλλά και στη διαχείριση των πόρων τους, καθώς σημαντικό ποσοστό νέων θα συνεισφέρει στα ταμεία με δυσμενέστερους όρους από ό,τι οι προηγούμενες γενιές, με την αγορά σε ρόλο ρυθμιστή των συνταξιοδοτικών τους αποδοχών.

3.3. Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις

Όμως η επανεμπορευματοποίηση είναι ακόμα πιο εμφανής στις δραματικές αλλαγές στις αγορές εργασίας. Σε αυτή την ενότητα ερευνούμε τέσσερις (4) υποκατηγορίες επανεμπορευματοποίησης μέσα και έξω από την αγορά εργασίας: την εφαρμογή του «flexicurity», την αύξηση των επισφαλών (νόμιμων και παράνομων) θέσεων εργασίας, την εξέλιξη των πραγματικών μισθών, αλλά και την ελλιπή προστασία των ανέργων.

3.3.1. ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ «FLEXICURITY A LA GRECQUE»

Την περίοδο 1995-2010 υπήρξε ραγδαία αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας στην επίσημη αγορά εργασίας τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα (Karantinos 2006, INE-ΓΣΕΕ 2008). Οι επισφαλείς θέσεις εργασίας αναφέρονται σε μερική απασχόληση, χρηματοδοτούμενα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης (π.χ. προγράμματα «Stage»), προσωρινή εργασία αλλά και ελεύθερους επαγγελματίες που δουλεύουν με δελτίο παροχής υπηρεσιών. Αυτές οι δουλειές προσφέρουν μια ελάχιστη επαγγελματική και κοινωνική ασφάλεια καθώς και περιορισμένη δυνατότητα απόκτησης δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης.

Παράλληλα με την αύξηση επισφαλών θέσεων εργασίας, η εμφάνιση γραφείων ενοικιαζόμενων εργατών απασχολεί όλο και περισσότερους εργαζόμενους, που συχνά αναγκάζονται να δουλεύουν σε άτακτα χρονικά διαστήματα, σε διαφορετικές δουλειές, και να αποδέχονται μισθούς και ωράρια που οι μόνιμοι συνάδελφοί τους δεν θα αποδέχονταν. Επιπλέον, ως προϋπόθεση του «πακέτου σωτηρίας», η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αποδέχθηκε να καταστήσει ακόμα πιο ευέλικτες τις συνθήκες στην αγορά εργασίας και να ενδυναμώσει το δικαίωμα των εργοδοτών «να απολύουν και να προσλαμβάνουν», ενώ τα εργατικά συνδικάτα έχασαν το δικαίωμά τους να αναφέρουν διαφωνίες περί συλλογικών συμβάσεων προ του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ).

3.3.2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Πέρα όμως από την επανεμπορευματοποίηση στην επίσημη αγορά εργασίας, υπάρχει και η εμπορευματοποίηση που σχετίζεται με το ρόλο που παίζουν οι παράνομοι μετανάστες στην αναπαραγωγή του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού, ως οι πλέον ανασφαλείς εργαζόμενοι στην Ελλάδα. Ο χώρος δεν επιτρέπει πλήρη ανάλυση αυτής της συνιστώσας, όμως θεωρούμε σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι οι μετανάστες «βοήθησαν» να κρατηθεί χαμηλό το κόστος αναπαραγωγής

του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού κατά την περίοδο όπου ο τελευταίος «εκσυγχρονιζόταν», και ιδιαίτερα με την αύξηση συμμετοχής των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας (Bettio et al. 2006). Οι μετανάστες συνέβαλαν, μέσω της παροχής υπηρεσιών φροντίδας (ηλικιωμένοι, παιδιά), της παραγωγής πόρων σε είδος (αγροτικές εργασίες) και ως φθηνό εργατικό δυναμικό στις οικογενειακές επιχειρήσεις, στη συμπίεση του κόστους εργασίας και στη φθηνότερη κατανάλωση και μίσθωση υπηρεσιών φροντίδας. Οι λογικές αλληλεγγύης, ανταποδοτικότητας και καταμερισμού εργασίας μεταξύ των μελών της οικογένειας αντικαταστάθηκαν με μια λογική αγοραιοποίησης παραδοσιακών οικογενειακών δραστηριοτήτων. Η επανεμπορευματοποίηση της εργασίας που χαρακτηρίζει την ποιοτική μετεξέλιξη του ελληνικού οικογενειοκρατικού καπιταλισμού θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συμβολή των (νόμιμων και παράνομων) μεταναστών.

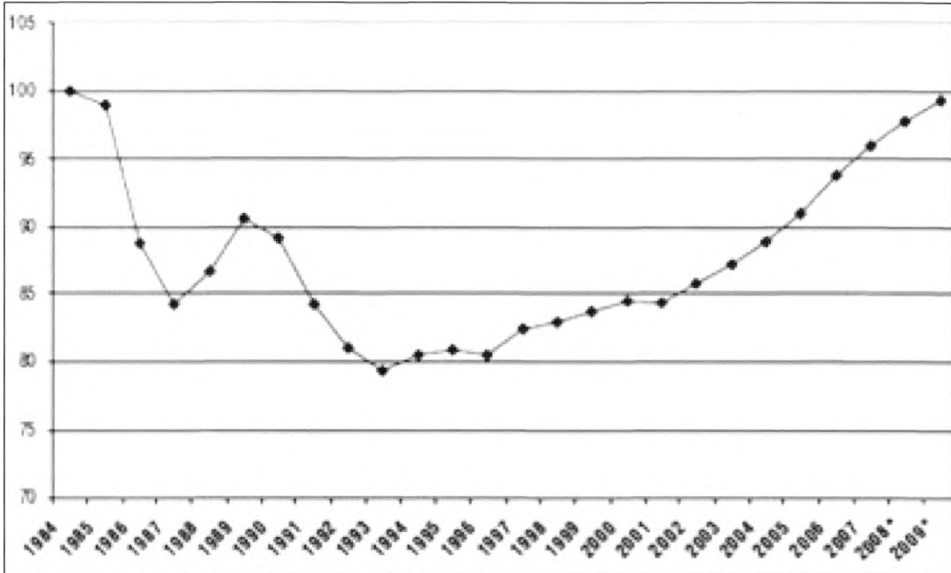
3.3.3. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΜΙΣΘΟΙ

Η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας συνοδεύτηκε από μείωση των πραγματικών μισθών. Στην πρόσφατη ετήσια μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2008), 22% του εργατικού δυναμικού παραμένουν χαμηλόμισθοι, ενώ 4 στους 10 εργαζόμενους έχουν μικτές αποδοχές λιγότερες από 1100 €. Παράλληλα, μέχρι και το 2007 οι αποδοχές των Ελλήνων εργαζομένων παραμένουν στο 83% του ευρωπαϊκού μέσου όρου, και οι πραγματικές αποδοχές την τελευταία 25ετία αυξήθηκαν κατά 1,9% (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2008: 168-188). Η αύξηση αυτή υπερκεράστηκε από την αύξηση της παραγωγικότητας (9%) των Ελλήνων εργαζομένων, προσφέροντας στους εργοδότες σημαντικά οφέλη (βλ. Karamessini 2008). Το αξιοσημείωτο στοιχείο της έρευνας είναι ότι η αύξηση της παραγωγικότητας συνοδεύτηκε από μείωση των εξαγωγών. Ουσιαστικά, η μελέτη ΙΝΕ-ΓΣΕΕ αναδεικνύει τη διαχρονική αδυναμία και έλλειψη στρατηγικής εκ μέρους των εργοδοτών να θεσμοθετήσουν οικονομικές και παραγωγικές βάσεις που θα μπορούσαν, μεταξύ άλλων, να δώσουν ώθηση στις ελληνικές εξαγωγές. Αντίθετα, γίνεται αντιληπτό ότι αυτή η πρόσκαιρη στρατηγική αποσκοπεί στην επίτευξη κέρδους όχι από κεφαλαιακές επενδύσεις αλλά από την περαιτέρω μείωση του κόστους εργασίας.

Αυτά τα ευρήματα διασκεδάζουν τα επιχειρήματα περί «συγγενών κορπορατιστικών» συστημάτων καθώς και την επιχειρηματολογία περί «ατελώς ανεπτυγμένων κορπορατιστικών μοντέλων». Είναι προφανές ότι τόσο οι επενδύσεις σε τεχνικά προγράμματα κατάρτισης των εργοδοτών όσο και οι πραγματικοί μισθοί υποδηλώνουν την έλλειψη μακροπρόθεσμης στρατηγικής συνεργασίας και συναίνεσης που απαιτεί ο κορπορατιστικός καπιταλισμός (Hall & Soskice 2001, Thelen 2003). Χαρακτηριστικό των μακροχρόνιων αλλά και πρόσφατων αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις, και ιδιαίτερα στη δυνατότητα των εργαζομένων

Διάγραμμα 1.

Διαχρονική εξέλιξη κατώτατων πραγματικών αποδοχών (1984=100)

Πηγή: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2008, Ετήσια μελέτη, σελ. 189.

να διατηρήσουν το αγοραστικό τους εισόδημα, αποτελεί το Διάγραμμα 1, όπου οι πραγματικοί μισθοί των εργαζομένων είχαν καθηλωθεί τα τελευταία χρόνια κάτω από τα επίπεδα του 1984!

3.3.4. ΕΠΙΔΟΜΑΤΑ ΑΝΕΡΓΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών υπήρξε μια αύξηση των επιδομάτων ανεργίας, καθώς από 311 ευρώ (2006) το επίδομα ανέβηκε στα 430 ευρώ (2008). Παρ' όλα αυτά, τα επιδόματα ανεργίας παραμένουν σταθερά χαμηλότερα του ευρωπαϊκού μέσου όρου (βλ. Papadopoulos 2006) και η αύξηση αυτή δεν άλλαξε τη συγκριτική σχέση της Ελλάδας. Επιπρόσθετα, τα κριτήρια απόδοσης των επιδομάτων παραμένουν συνδεδεμένα με την εργασιακή εμπειρία. Η μέγιστη διάρκεια χορήγησης του επιδόματος παραμένει στους 12 μήνες και εξαρτάται από τις ημέρες εργασίας που έχει συμπληρώσει ο αιτών τα προηγούμενα δύο χρόνια (ΟΑΕΔ 2008α). Ως προϋπόθεση του «πακέτου διάσωσης» της ελληνικής οικονομίας, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ανακοίνωσε ότι θα περικοπεί περί τα 500 εκατ. € από τον προϋπολογισμό του ταμείου ανεργίας το 2011 (Κωσταρέλου 2010).

Οι αλλαγές που παρατηρούμε στις εργασιακές σχέσεις δείχνουν μια σειρά

από σημαντικές αλλαγές στην ελληνική αγορά εργασίας. Είναι σαφές ότι η ανασφάλεια και η εντατικοποίηση της εργασίας και της παραγωγικότητας των Ελλήνων εργαζομένων αυξήθηκαν, χωρίς όμως τον αντίστοιχο ρυθμό αύξησης των πραγματικών μισθών. Η επανεμπορευματοποίηση εντοπίζεται στην αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας, στην έλλειψη επαρκούς κοινωνικής προστασίας για τους εργαζόμενους και τους ανέργους. Οι χαμηλοί μισθοί των μερικώς ή προσωρινώς εργαζομένων και τα επιδόματα ανεργίας ή επιδότησης (τύπου stage) για τους ανέργους δεν προσφέρουν επαρκείς απολαβές για τη συντήρηση του βιοτικού επιπέδου εάν οι οικογένειες δεν συνεχίσουν να εσωτερικοποιούν το κόστος αναπαραγωγής και να παρέχουν στήριξη στα μέλη τους (π.χ. σπίτι, εισόδημα). Οι οικογένειες για μια ακόμα φορά καλούνται να παίξουν τον διττό τους ρόλο και να προστατεύσουν τα μέλη τους σε μια περίοδο όπου βασικές συνιστώσες του οικογενειοκρατικού μοντέλου υποσκάπτονται από τις πολιτικές και τις διαδικασίες επανεμπορευματοποίησης.

4. Επιπτώσεις της επανεμπορευματοποίησης στη συγκέντρωση και κινητοποίηση πόρων

Στην τρίτη ενότητα του άρθρου εξετάζουμε εμπειρικά τις δυνατότητες των ελληνικών νοικοκυριών να αντεπεξέλθουν στον (διττό) αναπαραγωγικό και παραγωγικό ρόλο τους μέσω, αφενός, της διατήρησης και αύξησης του καταναλώσεως και, αφετέρου, των επενδύσεων με σκοπό τη μεγιστοποίηση των πόρων τους. Η περίοδος της επανεμπορευματοποίησης που σηματοδοτείται από την άνοδο του «εκσυγχρονισμού» άλλαξε ριζικά το πλαίσιο στο οποίο εξασκούνταν οι παραδοσιακές στρατηγικές των νοικοκυριών, και άρα του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού. Η απελευθέρωση των χρηματαγορών, τα χαμηλά επιτόκια αλλά και το «όραμα» για κοινωνική ανέλιξη μέσα από τον «ανταγωνισμό» της «ελεύθερης αγοράς» διαμόρφωσαν ένα νέο πλαίσιο, όπου παραδοσιακές στρατηγικές χαμηλού ρίσκου και «υπομονετικής συσσώρευσης» αντικαταστάθηκαν από στρατηγικές γρήγορων αποδόσεων και πρακτικών καταναλώσεως «εδώ και τώρα». Υποστηρίζουμε ότι η δυνατότητα της μεγάλης πλειοψηφίας των ελληνικών οικογενειών να εσωτερικεύσουν το κοινωνικοοικονομικό κόστος των αλλαγών που προαναφέραμε περιορίστηκε δραματικά, καθώς οι νέες πολιτικές οδήγησαν σε καθαρή υπονόμηση των παραδοσιακών στρατηγικών συγκέντρωσης και κινητοποίησης των πόρων τους.

4.1. Υπερχρέωση των ελληνικών νοικοκυριών

Αρχικά εστιάζουμε στην ανάλυση εμπειρικών στοιχείων που σχετίζονται με την αύξηση της υπερχρέωσης. Σύμφωνα με στοιχεία πρόσφατης έρευνας για το καταναλωτικό χρέος στην ΕΕ (Rothmund 2008), η χρέωση των ελληνικών νοικοκυριών από καταναλωτικά δάνεια και κάρτες άγγιξε το 2006 το 13,1% του ΑΕΠ, όταν ο μέσος όρος για την ΕΕ ήταν περίπου 3%. Ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης εκείνη τη χρονιά, ενώ είχε ήδη προηγηθεί αύξηση κατά 22,3% το 2005. Το 2006 έκλεισε με επιπλέον αύξηση 22,8%, ενώ το 2007 με 7,6%. Παρόλο που η αύξηση το 2007 ήταν μικρότερη, παρέμεινε συγκριτικά υψηλή, καθώς την ίδια χρονιά αρκετές χώρες της ΕΕ σημείωναν πολύ χαμηλότερα ή και αρνητικά ποσοστά (π.χ. Γερμανία, Ολλανδία).

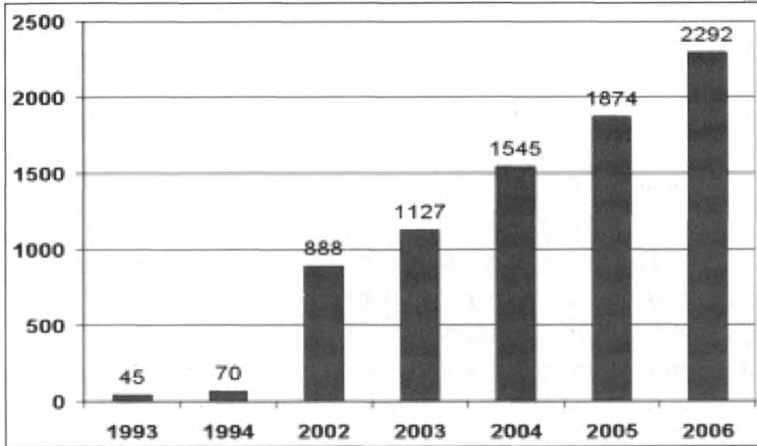
Οι τάσεις επιδείνωσης του υπερδανεισμού και της συνακόλουθης υπερχρέωσης των ελληνικών νοικοκυριών αποκαλύπτονται από τα στοιχεία που παραθέτουμε στον Πίνακα 1, που συγκρίνει ετήσιες ποσοστιαίες αυξήσεις οφειλόμενης καταναλωτικής πίστης (consumer credit per capita) ανά κάτοικο μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης κατά την περίοδο 1994-2006. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 2000-2006 η Ελλάδα κατέγραφε διαρκώς τα υψηλότερα ποσοστά ετήσιας αύξησης χρεωστούμενης καταναλωτικής πίστης μεταξύ των συγκεκριμένων χωρών. Μόνο για το 2000-2001 η αύξηση ήταν της τάξης του 42,1%! Η μέση αύξηση για την περίοδο 1994-2004 ήταν 36,3% ανά έτος, υπερδιπλάσια της Ιταλίας, που ή-

Πίνακας 1.

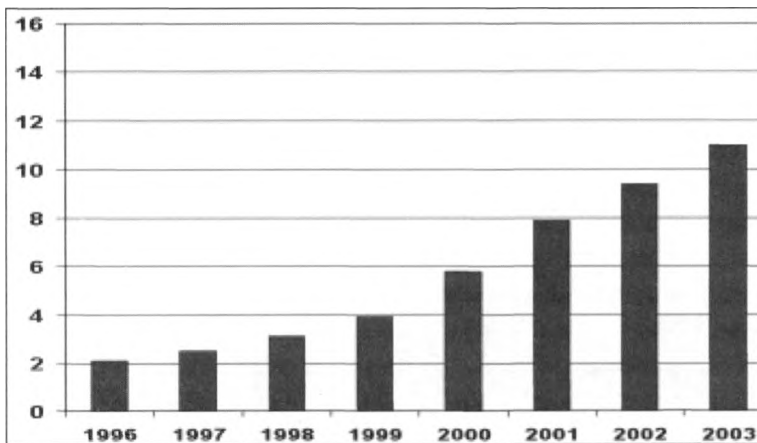
Ποσοστιαία αύξηση της καταναλωτικής πίστης ανά κάτοικο Ελλάδα, 1994-2006

Ετήσια αύξηση 2000-2006	Γερμανία	Βέλγιο	Ισπανία	Γαλλία	Ελλάδα	Ιταλία
2006/2005	-2,2	9,4	17,5	4,6	22,3	17,1
2005/2004	-1,2	4,1	21,8	7,2	21,8	18,6
2004/2003	2,6	2,6	10,4	3,9	37,0	17,2
2003/2002	2,8	1,2	1,6	4,2	27,0	12,7
2002/2001	0,6	1,6	9,0	2,1	23,6	11,5
2001/2000	-0,2	8,2	-5,6	4,8	42,1	10,6
Αύξηση δεκαετίας 2004-1994 (1994=100)	25,5	52,6	112,5	84,4	2.105,6	229,5
Μέση αύξηση δεκαετίας 1994-2004	2,3	4,3	7,8	6,3	36,3	12,7

Πηγές: Cofidis 2006, 2007.

Διάγραμμα 2.*Οφειλόμενη καταναλωτική πίστη ανά κάτοικο Ελλάδας σε €, 1993-2006*

Πηγές: *Consumer Credit in Europe in 2004*, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 22, March 2006.

Διάγραμμα 3.*Οφειλόμενη καταναλωτική πίστη ως % του Ακαθάριστου και Διαθέσιμου Οικογενειακού Εισοδήματος 1996-2004*

Πηγή: *Consumer Credit in Europe in 2006*, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 26, November 2007.

ταν δεύτερη σε ποσοστό ετήσιας αύξησης. Την ίδια περίοδο η συνολική αύξηση του καταναλωτικού χρέους άγγιξε το «αστρονομικό» ποσοστό του 2.106%.

Η ραγδαία εκτίναξη του χρέους των ελληνικών νοικοκυριών παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2, που παρουσιάζει το ύψος της χρεωστούμενης καταναλωτικής

πίστης κατά κεφαλή σε € για την περίοδο 1993-2006. Η παραδοσιακά «συντηρητική» οικογενειακή στρατηγική του χαμηλού χρέους (45 € κατά κεφαλή το 1993) αντικαθίσταται την υπόλοιπη δωδεκαετία από έναν σχεδόν ασταμάτητο δανεισμό, που άγγιξε τα 2.300 € κατά κεφαλή το 2006. Τα στοιχεία αυτά είναι δηλωτικά της τεράστιας μεταβολής στην καταναλωτική συμπεριφορά των ελληνικών νοικοκυριών που σημειώθηκε τη δεκαετία 1994-2004, αλλά και της ταυτόχρονης αδυναμίας κάλυψης καταναλωτικών αναγκών μέσω της κινητοποίησης παραδοσιακών πόρων, καθώς οι μισθοί παρέμειναν καθηλωμένοι σε χαμηλά επίπεδα. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές όταν παρατηρήσουμε τη διαχρονική εξέλιξη του καταναλωτικού χρέους ως ποσοστού του Ακαθάριστου και Διαθέσιμου Οικογενειακού Εισοδήματος (Διάγραμμα 3). Από σχεδόν 2% το 1996, το ποσοστό εκτοξεύτηκε στο 14% το 2004. Νεότερη μελέτη (Rothemund 2008) διαπίστωσε ότι το ποσοστό των καταναλωτικών δαπανών που καλύπτονταν μέσω δανείων και πιστωτικών καρτών άγγιξε το 20% των ετήσιων δαπανών των ελληνικών νοικοκυριών το 2006. Με άλλα λόγια, το 2006 ένα στα πέντε € που ξόδευαν τα ελληνικά νοικοκυριά για κατανάλωση ήταν δανεικό.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι επίσης μεγάλο ρόλο στην αύξηση της υπερχρέωσης των νοικοκυριών έπαιξε η δραματική αύξηση της λήψης στεγαστικών δανείων που βασίστηκε στην απελευθέρωση των χρηματαγορών και τα χαμηλά επιτόκια κατά την περίοδο 2000-2004. Από 3% του ΑΕΠ το 1995, τα στεγαστικά δάνεια έφτασαν το 20,7% του ΑΕΠ το 2004. Το 2007 τα ελληνικά νοικοκυριά χρωστούσαν σε στεγαστικά δάνεια 69,4 δισ. €, το 2008 υπολογίζεται ότι θα φτάσουν τα 81 δισ. €, ενώ το 2009 εκτιμάται ότι θα φτάσουν τα 93 δισ. € (Ημερησία 2008).

Η κατανομή της υπερχρέωσης είναι, φυσικά, διαφορετική μεταξύ νοικοκυριών διαφορετικών εισοδηματικών κλιμακίων. Για τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων η έκθεση στο δανεισμό ήταν και παραμένει σχετικά χαμηλή με τάσεις μείωσης (Πίνακας 2). Είναι τα νοικοκυριά των μεσαίων και υψηλότερων εισοδηματικών κλιμακίων που αύξησαν σημαντικά τη δανειακή επιβάρυνσή τους. Όπως υποστηρίζεται σε πρόσφατη έρευνα της Τράπεζας της Ελλάδος (2008: 10), βασισμένη σε δείγμα 6.000 νοικοκυριών: «ο ανταγωνισμός των τραπεζών για την προσέλκυση πελατείας επικεντρώνεται όλο και περισσότερο στα νοικοκυριά που ανήκουν στα δύο υψηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια, με αποτέλεσμα να αυξάνουν σημαντικά τα μερίδια τους στο σύνολο των [υπόχρεων] νοικοκυριών (2007: 44,5%, 2005: 31,9%) και στο υπόλοιπο των δανείων (2007: 59,6%, 2005: 47,2%)».

Στην ίδια έρευνα διαπιστώθηκε ότι «η διάμεσος της δανειακής επιβάρυνσης για το σύνολο των νοικοκυριών αυξήθηκε σε 50,4% το 2007, από 33,5% το 2005 και 22,8% το 2002, αντανakλώντας κυρίως την εξέλιξη της δανειακής επιβάρυνσης από στεγαστικά δάνεια. Δηλαδή οι δανειακές υποχρεώσεις των μισών νοικο-

Πίνακας 2.

Κατανομή υπόχρεων νοικοκυριών κατά εισοδηματικό κλιμάκιο

Α) ΟΛΑ ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ									
Εισοδηματικά κλιμάκια	Κατανομή των νοικοκυριών που έχουν δανειστεί (% νοικοκυριών)			Συμβολή στο συνολικό υπόλοιπο δανείων του δείγματος (% νοικοκυριών)			Διάμεσος του υπολοίπου δανείων ως ποσοστό του εισοδήματος (%)		
	2007	2005	2002	2007	2005	2002	2007	2005	2002
Μέχρι 7.500	2,9	5,4	8,3	1,9	3,4	3,5	101,6	61,2	25,7
7.501-15.000	22,1	28,2	27,8	14,1	22,5	19,0	59,3	37,7	29,2
15.001-25.000	30,4	34,5	33,5	24,5	26,9	32,8	45,1	29,4	22,8
25.001-35.000	21,7	19,0	16,3	28,1	27,1	19,6	69,6	34,2	15,4
35.001+	22,8	12,9	14,1	31,5	20,1	25,1	33,9	28,1	11,0
Σύνολο*	1.418	1.215	1.063	100,0	100,0	100,0	50,4	33,5	22,8
Α) ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ									
Εισοδηματικά κλιμάκια	Κατανομή των νοικοκυριών που έχουν δανειστεί (% νοικοκυριών)			Συμβολή στο συνολικό υπόλοιπο δανείων του δείγματος (% νοικοκυριών)			Διάμεσος του υπολοίπου δανείων ως ποσοστό του εισοδήματος (%)		
	2007	2005	2002	2007	2005	2002	2007	2005	2002
Μέχρι 7.500	2,2	4,8	5,9	1,8	3,4	3,0	446,5	262,0	252,7
7.501-15.000	17,1	24,1	23,5	13,2	22,9	17,0	260,6	272,7	103,6
15.001-25.000	25,7	31,1	32,7	22,2	24,3	32,7	140,0	123,1	86,1
25.001-35.000	27,2	23,1	17,1	29,3	29,0	20,8	142,2	106,2	74,1
35.001+	27,9	16,9	20,8	33,6	20,4	26,6	80,1	61,2	38,3
Σύνολο*	637	422	409	100,0	100,0	100,0	135,1	127,8	79,6

Σημείωση: * Τα ποσά αναφέρονται στο σύνολο των νοικοκυριών που έχουν δανειστεί και κατά περίπτωση αφορούν στον αριθμό των νοικοκυριών και στη διάμεσο του λόγου του υπολοίπου των δανείων τους προς το εισόδημά τους.

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος 2008, *Δανεισμός και χρηματοοικονομική πίεση στα νοικοκυριά. Αποτελέσματα από τη δειγματοληπτική έρευνα του 2007*, Διεύθυνση Στατιστικής.

κυριών του δείγματος αντιστοιχούσαν μέχρι και στο μισό περίπου του ετήσιου εισοδήματός τους το 2007, από το 1/3 και το 1/4 περίπου του εισοδήματός τους το 2005 και το 2002 αντίστοιχα».

Σε άλλο κομμάτι της ίδιας έρευνας εξετάστηκε η δυσκολία στην εξυπηρέτηση των διάφορων δανειακών υποχρεώσεων των νοικοκυριών (Τράπεζα της Ελλάδος 2008: Πίνακας 8). Συνολικά, στη συντριπτική πλειοψηφία των κατηγοριών

πληρωμών πάνω από το 50% των ερωτηθέντων νοικοκυριών δήλωσε ότι αντιμετώπιζε δυσκολία στις πληρωμές τους: δόσεις στεγαστικού δανείου (57,3%), δόσεις άλλων τραπεζικών δανείων (68,4%), δόσεις σε καταστήματα (51,4%), πληρωμή ενοικίου (66,7%) και πληρωμή λογαριασμών (57,9%). Τα στοιχεία αυτά επιβεβαίωσαν αντίστοιχα ευρήματα της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2004/2005 της ΕΣΥΕ, όπου το 77,3% των ερωτηθέντων νοικοκυριών δήλωσε ότι αντιμετώπιζε δυσκολία στην εξυπηρέτηση των υποχρεώσεών του.

4.2. Αύξηση κατασχέσεων ακίνητης περιουσίας και η κρίση στην αγορά ακινήτων

Η υπερχρέωση των νοικοκυριών ουσιαστικά υπονόμωσε την πιο σημαντική πηγή πόρων και κατηγορία επένδυσης για τα ελληνικά νοικοκυριά: την ιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας και ιδιαίτερα κατοικίας (Allen et al. 2006, Roggio 2008, Kohli & Albertini 2008). Πρόσφατα στοιχεία δείχνουν τη δραματική αύξηση στους πλειστηριασμούς ακινήτων λόγω αδυναμίας των νοικοκυριών να εξυπηρετήσουν τα στεγαστικά τους δάνεια. Συγκεκριμένα, η Εθνική Ομοσπονδία Προστασίας Καταναλωτών-Δανειοληπτών Ελλάδας εκτιμά ότι το 2008 οι αιτήσεις κατασχέσεων-πλειστηριασμών κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων θα φτάσουν τις 150.000, αριθμός που αντιπροσωπεύει αύξηση κατά 50% περίπου μόνο για αυτή τη χρονιά (*Ημερησία* 2008). Υπολογίζεται ότι μόνο οι αιτήσεις για πλειστηριασμούς σπιτιών και γραφείων θα φτάσουν τις 25.000 το 2008, που αποτελεί αύξηση 25% σε σχέση με το 2004. Επίσης, παρατηρείται μια εντυπωσιακή άνοδος στις «αναγκαστικές πωλήσεις» ακινήτων, δηλαδή πωλήσεις στις οποίες προχωρούν οι ιδιοκτήτες πριν τους πλειστηριασμούς. Υπολογίζεται ότι μόνο την τριετία 2006-2008 περίπου 100.000 σπίτια πουλήθηκαν με αυτό τον τρόπο.

Επιπρόσθετα, ενώ μέχρι πρότινος η αγορά κατοικίας αποτελούσε επένδυση και κεντρικό μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης, τα πρόσφατα στοιχεία σηματοδοτούν ότι η αγορά κατοικίας μέσω δανειοληψίας μετατρέπεται σε οικονομικό βάρος (Αθανασίου 2006). Η αξία των ακινήτων υπολογίζεται ότι είναι υπερτιμημένη κατά 20%-30%. Μία αντίστοιχη μείωση των τιμών θα βρει μεγάλο αριθμό νοικοκυριών να «εγκλωβίζονται» σε στεγαστικά δάνεια για ακίνητα με αρνητική αξία (negative equity), των οποίων η τρέχουσα αξία θα είναι μικρότερη της αγοράς τους. Ταυτόχρονα, η παρατηρούμενη καθίζηση στην αγορά ακινήτων, που συνοδεύει τη διόγκωση της προσφοράς στέγης και επαγγελματικών χώρων προς ενοικίαση, υποσκάπτει ακόμα περισσότερο τη δυνατότητα της ακίνητης περιουσίας να λειτουργήσει ως μέσο αναπαραγωγής εισοδηματικών πόρων.

5. Συμπεράσματα

Σε αυτό το κείμενο υποστηρίζουμε την ύπαρξη ενός ξεχωριστού μοντέλου προνοιακού καπιταλισμού, τον οικογενειοκρατικό καπιταλισμό. Ιδεοτυπικά, σε αυτό το μοντέλο οι οικογένειες παίζουν διττό ρόλο: ως φορείς προστασίας και φροντίδας των μελών τους και ταυτόχρονα ως φορείς αναπαραγωγής μιας ιδιαίτερης πολιτικής οικονομίας όπου κράτος και εργοδότες «εξωτερικεύουν» το κόστος κοινωνικής αναπαραγωγής στα ίδια τα νοικοκυριά. Αυτοί οι ρόλοι είναι άμεσα συνδεδεμένοι με τη δυνατότητα της οικογένειας να συγκεντρώνει και να κινητοποιεί πόρους ως ιδιοκτήτης, εργοδότης, μονάδα του συντεχνιακού-πελατειακού συστήματος και, τέλος, ως φορέας και διεκδικητής δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης (μέσω των μελών που παραδοσιακά μπορούσαν να τα κατοχυρώσουν στην αγορά εργασίας).

Διακρίναμε δύο περιόδους στην εξέλιξη του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα. Μέχρι περίπου και τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η οικογένεια έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή ενός τύπου οικογενειοκρατικού καπιταλιστικού μοντέλου που ήταν εμπεδωμένο σε (αλλά και αναπαρήγε) ένα κατακερματισμένο προνοιακό καθεστώς και μια υπολειμματική κοινωνική πολιτική. Αυτή την περίοδο οι στρατηγικές «μεγιστοποίησης πόρων» που ακολουθούσαν οι ελληνικές οικογένειες ήταν χαμηλού οικονομικού ρίσκου και προσέβλεπαν στο κράτος και σε μη αγοραία μέσα. Αξιοποιούσαν συντεχνιακά δίκτυα για να αποκτούν πρόσβαση σε περαιτέρω πόρους, στηρίζονταν στην κατάκτηση δικαιωμάτων που κατοχυρώνονταν μέσω της απασχόλησης μελών τους στην επίσημη αγορά εργασίας και σε αρκετές περιπτώσεις διεύρυναν τους πόρους τους μέσω της ανασφάλιστης εργασίας μελών σε οικογενειακές επιχειρήσεις.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ο οικογενειοκρατικός καπιταλισμός στην Ελλάδα «εκουγχρονίζεται». Είναι μια περίοδος έντονης αγοραιοποίησης και επανεμπορευματοποίησης της εργασίας που άλλαξαν ριζικά το πλαίσιο στο οποίο εξασκούνταν οι παραδοσιακές στρατηγικές των νοικοκυριών, και άρα του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού. Αυτή την περίοδο οι στρατηγικές «μεγιστοποίησης πόρων» που ακολούθησαν οι ελληνικές οικογένειες ήταν υψηλού οικονομικού ρίσκου και προσέβλεπαν σε αγοραία μέσα για τις επενδύσεις και την κατανάλωσή τους (με κράτος και τράπεζες βασικούς υποστηρικτές). Στις συντάξεις το αποτέλεσμα των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων ήταν ουσιαστικά η επανεμπορευματοποίηση των εργαζομένων, καθώς το σημαντικότερο ποσοστό των νέων θα αποταμιεύσει με δυσμενέστερους όρους, αφού ο υπολογισμός κύριων και επικουρικών συντάξεων μείωσε αισθητά το ποσοστό αναπλήρωσης των συνταξιοδοτικών παροχών. Όσον αφορά στην απασχόληση, η προστασία μέσα στην αγορά

εργασίας μειώνεται, καθώς προωθούνται πολιτικές «ευελιξίας» και εντατικοποίησης και αυξάνονται κατακόρυφα επισφαλείς μορφές απασχόλησης. Η προστασία των ανέργων παραμένει ελλιπής, με μεγάλες ελλείψεις στην προστασία των νέων και των μακροχρόνια ανέργων. Ταυτόχρονα, η υπερχρέωση των νοικοκυριών, σε συνδυασμό με την υπονόμευση της σημαντικότερης πηγής πόρων και κατηγορίας επένδυσης για τα ελληνικά νοικοκυριά –την ιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας και ιδιαίτερα κατοικίας– οδήγησε σε χρεοκοπία τις νέες στρατηγικές και μαζί τους το «όραμα» για κοινωνική ανέλιξη μέσα από τον «ανταγωνισμό» της «ελεύθερης αγοράς» για έναν πολύ μεγάλο αριθμό οικογενειών.

Εν μέσω δραματικών αλλαγών στην οικονομία, στις αγορές εργασίας και στο συνταξιοδοτικό σύστημα, η δυνατότητα της μεγάλης πλειοψηφίας των ελληνικών οικογενειών να «εσωτερικεύσουν» το κοινωνικοοικονομικό κόστος των αλλαγών περιορίζεται δραματικά. Η ελληνική οικογένεια καλείται να παίξει ακόμα πιο κεντρικό ρόλο στη στήριξη των μελών της, σε ένα περιβάλλον όπου η συγκέντρωση και οι δυνατότητες συσσώρευσης και κινητοποίησης των πόρων της έχουν συρρικνωθεί δραστικά. Η κρίση αναπαραγωγής του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα δείχνει να κορυφώνεται, με απρόβλεπτες αρνητικές συνέπειες για την κοινωνική συνοχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Abrahamson, P. (1999), «The Welfare Modelling Business», *Social Policy and Administration*, 33(4): 394-415.
- Allen, J. – Barlow, J. – Leal, J. – Maloutas, T. – Padovani, L. (2006), *Housing and Welfare in Southern Europe*, Blackwell.
- Allen, J. – Scruggs, L. (2004), «Political Partisanship and Welfare State Reform in Advanced Industrial Societies», *American Journal of Political Science*, 48(3): 496-512.
- Arts, W. A. – Gelissen, J. (2002), «Three Worlds of Welfare Capitalism or More? A State-of-the-Art Report», *Journal of European Social Policy*, 12(2): 137-158.
- Bettio, F. – Simonazzi, A. – Villa, P. (2006), «Change in Care Regimes and Female Migration: The “Care Drain” in the Mediterranean», *Journal of European Social Policy*, 16(3): 271-285.
- Bonoli, G. (1997), «Classifying Welfare States: A Two-Dimension Approach», *Journal of Social Policy*, 26(3): 351-372.
- Castles, F. G. (επιμ.) (1993), *Families of Nations: Patterns of Public Policy in Western Democracies*, Aldershot.

- Cofidis (2006), *Consumer Credit in Europe in 2004*, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 22, March.
- Cofidis (2007), *Consumer Credit in Europe in 2006*, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 26, March.
- Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press.
- Fawcett, H. – Papadopoulos, T. (1997), «Social Exclusion, Social Citizenship and Decommodification: An Evaluation of the Adequacy of Support for the Unemployed in the European Union», *West European Politics*, 20(3): 248-280.
- Featherstone, K. (2008), «*Varieties of Capitalism*» and the Greek Case: *Explaining the Constraints on Domestic Reform?*, GreeSE Paper No 11, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.
- Ferrera, M. (1996), «The “Southern Model” of Welfare in Europe», *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17-37.
- Ferrera, M. (2005), *Pensions Reforms in Southern Europe: The Italian Experience*, ανακοίνωση στην ημερίδα «Why Has It All Gone Wrong? The Past, Present and Future of British Pensions», The British Academy, Λονδίνο, 15 Ιουνίου.
- Financial Times* (2007), «Beware Greek Pension Funds (and Others) Bearing Risk», 4/5/2007.
- Gonzalez, A. G. (2002), «Entrepreneurial Activation: The Spanish Capitalisation of Unemployment Benefit Programme», στο Rerkel, R. – Moller, I. H. (επιμ.), *Active Social Policies in the EU*, Bristol: Policy Press.
- Gough, I. (1996), «Social Assistance in Southern Europe», *South European Society & Politics*, 1(1): 1-23.
- Guillen, A. – Petmesidou, M. (2008), «Dynamics of the Welfare Mix in South Europe», *La Rivista delle Politiche Sociali (Italian Journal of Social Policy)*, 1: 106-124.
- Haggard, S. – Kaufman, R. (2008), *Development, Democracy and Welfare States – Latin America, East Asia and Eastern Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Hall, P. A., – Soskise, D. (επιμ.) (2001), *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press.
- Jessop, B. (2002), *The Future of the Capitalist State*, Polity Press.
- Kapp, K. W. (1950), *The Social Costs of Private Enterprise*, Cambridge: Harvard University Press.
- Karamesini, M. (2007), *The Southern European Social Model: Changes and Continuities in Recent Decades*, Geneva: International Institute for Labour Studies (ILO).
- Karamesini, M. (2008), «Continuity and Change in the Southern European Social Model», *International Labour Review*, 147(1): 43-70.
- Karantinos, D. (2006), *European Employment Observatory Contribution to the EEO Autumn Review 2006 Flexicurity*, National Centre of Social Research (ΕΚΚΕ).
- Katrougalos, G. (1996), «The South European Welfare Model: The Greek Welfare State, in Search of an Identity», *Journal of European Social Policy*, 6(1): 39-60.
- Katrougalos, G., – Lazaridis, G. (2003), *Southern European Welfare States: Problems, Challenges and Prospects*, Palgrave Macmillan.
- Kohli, M., – Albertini, M. (2008), «The Family as a Source of Support for Adult Children's Own Family Projects: European Varieties», στο Saraceno, C. (επιμ.), *Families, Ageing*

- and Social Policy: Intergenerational Solidarity in European Welfare States*, Edward Elgar.
- Korpi, W. (2001), «Contentious Institutions: An Augmented Rational Action Analysis of the Origins and Path Dependency of Welfare State Institutions in the Western Countries», *Rationality and Society*, 13(2): 235-283.
- Korpi, W. – Palme, J. (2003), «New Politics and Class Politics in the Context of Austerity and Globalization: Welfare State Regress in 18 Countries, 1975-95», *American Political Science Review*, 97(3): 425-446.
- Leibfried, S. (1992), «Towards a European Welfare State? On Integrating Poverty Regimes into the European Community», στο Ferge, Z. – Kolberg, J. (επιμ.), *Social Policy in a Changing Europe*, Westview Press.
- Lewis, J. (1992), «Gender and the Development of Welfare Regimes», *JESP*, 3(2): 159-173.
- Lewis, J. (1997), «Gender and Welfare Regimes: Some Further Thoughts», *Social Politics*, 4(1): 160-177.
- Marinakou, M. (1997), «“Latin-Rim” or Semiperipheral Welfare States? The Case of Greece», στο Sykes, R. – Alcock, P. (επιμ.), *Developments in European Social Policy: Convergence and Diversity*, Bristol: The Policy Press.
- Papadantonakis, K. (1985), «Incorporation Is Peripherization: Contradictions of the Southern’s Europe Economic Development», στο Arrighi, G. (επιμ.), *Semi-Peripheral Development: The Politics of Southern Europe in the 20th Century*, Sage.
- Papadopoulos, T. (2005), *The Recommodification of European Labour: Theoretical and Empirical Explorations*, ERI working and occasional papers, European Research Institute / University of Bath.
- Papadopoulos, T. (2006), «Gender Equality and Employment Policy», στο Petmesidou, M. – Mossialos, E. (επιμ.), *Social Policy Developments in Greece*, Ashgate.
- Petmesidou, M. (1996), «Social Protection in Southern Europe: Trends and Prospects», *Journal of Area Studies*, 9 (Special Issue on Southern Europe in Transition): 95-125.
- Petmesidou, M. – Mossialos, E. (2006), *Social Policy Developments in Greece*, Ashgate.
- Poggio, T. (2008), «The Intergenerational Transmission of Home Ownership and the Reproduction of the Familialistic Welfare Regime», στο Saraceno, C. (επιμ.), *Families, Ageing and Social Policy: Intergenerational Solidarity in European Welfare States*, Edward Elgar.
- Polanyi, K. (2001), *The Great Transformation: The Political and Economical Origins of Our Time*, Beacon Press, α΄ έκδ. 1957.
- Rangone, M. – Solari, S. (2009), «Southern European» *Capitalism and the Social Costs of Business Enterprise*, ανακοίνωση στην SASE Annual Conference. Sciences Po, Παρίσι.
- Rothemund M. (2008), *Consumer Credit in Europe 1995-2007*, European Credit Research Institute (ECRI) at the Centre for European Policy Studies (CEPS),
- Swaney, J. – Evers, M. (1989), «The Social Cost Concepts of K. William Kapp and Karl Polanyi», *Journal of Economic Issues*, 23: 7-33.
- Taylor-Gooby, P. (1996), «The Response of Governments: Fragile Convergence», στο Vic George, P. T. G. (επιμ.), *European Welfare Policy: Squaring the Welfare Circle*, McMillan Press.
- Titmuss, R. (1974), *Social Policy*, London: Allen & Unwin.

- Thelen, K. (2003), «How Institutions Evolve: Insights from Comparative Historical Analysis», στο Mahoney, J. – Rueschemeyer, D. (επιμ.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge University Press.
- Venieris, D. N. (1996), «Dimensions of Social Policy in Greece», *South European Society and Politics*, 1(3): 260-269 .

Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου, Ε. (2006), *Προοπτικές του δανεισμού των νοικοκυριών στην Ελλάδα και η σημασία τους για την ανάπτυξη*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Εργασία Νο 84.
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* (2007), Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 151, Ιούλιος 2007.
- Ημερησία* (2008), «Έκρηξη των κατασχέσεων στις ΗΠΑ – Ο “ιός” χτυπά και την Ελλάδα», 15/4/2008.
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2008), *Η ελληνική οικονομία και απασχόληση*, Ετήσια μελέτη.
- Κωσταρέλου, Ε. (2010), «Οι οκτώ πληγές του μνημονίου», *Ελευθεροτυπία*, 8/5/2010.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2010), «Ένα νομοσχέδιο κατώτερο των περιστάσεων», *Καθημερινή*, 16/5/2010.
- Μέγας, Χ. (2010α), «Ο διπλός ακρωτηριασμός των συντάξεων», *Ελευθεροτυπία*, 12/5/2010.
- Μέγας, Χ. (2010β), «Το χρονοδιάγραμμα εφόδου σε εργασιακά και ασφαλιστικά», *Ελευθεροτυπία*, 5/5/2010.
- ΟΑΕΔ (2008α), *Επίδομα σε νέους/νέες από 20-29 ετών*.
- ΟΑΕΔ (2008β), *Επίδομα ανεργίας*.
- Πάλλη-Πετραλιά, Φ. (2007), *Ασφαλιστική μεταρρύθμιση: Η κυβερνητική πρόταση*, παρουσίαση της ασφαλιστικής μεταρρύθμισης στον τύπο.
- Ρομπόλης, Σ. – Ρωμανιάς, Γ. – Μαργιός, Β. (2001), *Αναλογιστική μελέτη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 13.
- Ρομπόλης, Σ. – Ρωμανιάς, Γ. – Μαργιός, Β. – Χατζηβασιλείου, Ι. (2005), *Αναλογιστική μελέτη για το ΙΚΑ-Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Μισθωτών (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ)*, Αθήνα, Απρίλιος.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2008), *Δανεισμός και χρηματοοικονομική πίεση στα νοικοκυριά: αποτελέσματα από τη δειγματοληπτική έρευνα του 2007*, Διεύθυνση Στατιστικής.
- Τριανταφύλλου, Χ. (2007), *Η επισφαλής εργασία στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Φωτόπουλος, Τ. (1986), *Εξαρτημένη ανάπτυξη: η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα: Εξάντας.